

असाधारणधर्मो लक्षणम्

लक्षणं नाम किम् ? अव्याप्ति-अतिव्याप्ति-असम्भवदोषरहित-असाधारणधर्मः लक्षणम् । असाधारणधर्मः इत्युक्ते कः ? अव्याप्ति-अतिव्याप्ति-असम्भवदोषरहितः असाधारणधर्मः । तर्हि लक्षणं नाम किं पर्यवसितम्— अव्याप्ति-अतिव्याप्ति-असम्भवदोषरहित-धर्मः लक्षणम् । अस्य वाक्यस्य कोऽर्थः इति अग्रे पश्येम ।

यथा गौः । गोः लक्षणं किं ? अधुना यस्य लक्षणम् उच्यते तत् लक्ष्यम् । कस्य लक्षणम् उच्यते ? गोः । तर्हि सर्वाः गावः लक्ष्याः । गो-लक्षणं नाम गवि एव विद्यमानो धर्मो भवेत् । अन्यत्र न भवेत् । निखिलासु अपि गोषु भवेत्, गो-अतिरिक्तेषु न भवेत् । तादृशो धर्मः असाधारणधर्मः । गोः लक्षणं कपिलरूपवत्त्वमिति उच्यताम् । रूपम् इत्युक्तौ वर्णः । भूमौ मृदः रूपमेव कपिलरूपमिति । मृद् नाम मृत्तिका । तर्हि कपिलरूपवत्त्वं गवां लक्षणम् । कपिलरूपवत्त्वं सर्वासु गोषु भवति वा ? नहि— काश्चन गावः श्वेतरूपवत्यः, काश्चन कृष्णरूपवत्यः । अतः कपिलरूपवत्त्वस्य अव्याप्तिः । लक्ष्यैकदेश-अवृत्तित्वम् । लक्ष्यस्य एकस्मिन् देशे नास्ति चेत्, लक्ष्यैकदेश-अवृत्तित्वम् । कपिलरूपाश्रयत्वं गवां लक्षणमिति उक्तम् । परन्तु गोषु सर्वत्र कपिलरूपवत्त्वं न वर्तते । अस्माभिः यत् लक्षणम् उच्यते, तत् सर्वासु लक्ष्यासु वर्तते इति प्रदर्शनीयम् । परन्तु कपिलरूपवत्त्वं यत् लक्षणम् उक्तं, सर्वासु गोषु नास्ति । अतः एतत् लक्षणम् अव्याप्ति-दोष-ग्रस्तम् । लक्ष्यैकदेश-अवृत्तित्वम् । कृष्णवर्णीयासु गोषु न वर्तते कपिलरूपाश्रयत्वं, नाम कृष्णवर्णीयगोषु कपिलरूपाश्रयत्व-अवृत्तित्वम् । कासाञ्चित् गवां वृत्तित्वाभावः अस्ति, कपिलरूपाश्रयत्वस्य । अयमेव अव्याप्तिदोषः । अतः कपिलरूपाश्रयत्वं गोः लक्षणमिति मास्तु ।

शृङ्गम् । या शृङ्गवती अस्ति सा शृङ्गिणी; तस्यां शृङ्गित्वं वर्तते । गोः असाधारणधर्मः शृङ्गित्वं वा ? अधुना दोषः नास्ति किल ? सर्वासु गोषु शृङ्गित्वं विद्यते । प्रत्येकस्याम् अपि गवि शृङ्गं तु भवत्येव । तर्हि शृङ्गित्वं गोः लक्षणम् इत्युच्यते चेत्, अव्याप्तिदोषः नास्ति । लक्ष्यस्य एकदेशे शृङ्गित्वं नास्ति, इति तु नास्ति एव । निखिलासु गोषु वर्तते शृङ्गित्वम् । परन्तु ! अन्यत्र अस्ति वा ? महिषे हरिणे च शृङ्गित्वं विद्यते किल । तर्हि इदं लक्षणम् अतिव्याप्तम् । सर्वासु गोषु शृङ्गित्वं वर्तते सत्यं, परन्तु गो-अतिरिक्तेषु गतम् एतत् लक्षणम् । महिषेषु अपि अस्ति शृङ्गित्वम्; अत एव अत्रोक्तम् अतिव्याप्तिः । अलक्ष्यवृत्तित्वमिति । अत्र लक्ष्याः गावः; अलक्ष्याः महिषादयः, अत्रापि लभ्यते शृङ्गित्वम् । शृङ्गित्वम् अतिव्याप्तिदोष-ग्रस्तम् । अतिव्याप्तिदोषसहितत्वात् शृङ्गित्वं गोः लक्षणमिति मास्तु ।

अनन्तरम् असम्भवः । एकशफत्वं गोः लक्षणमिति वदामः । एकः शफः यस्याः सा एकशफा । गोः पादे विशेषाङ्गं वर्तते, बहु कठिनं चेति । अश्वे अपि भवति । परन्तु गोः पादे कति शफाः भवन्ति ? द्वौ शफौ । एकस्तु न भवति अपि तु द्वावेव । अश्वस्य एक एव शफः; किञ्च गोः द्वौ । तर्हि एकशफत्वं कुत्र वर्तते ? अश्वे । गोषु तु नास्त्येव । अस्माकं लक्ष्याः काः ? निखिलाः गावः । तत्र तु एकशफत्वं नास्ति । लक्ष्यसामान्य-अवृत्तित्वम् । लक्ष्यसामान्ये अभावः, अतः असम्भवः इति उच्यते । गवि सर्वत्र द्विशफत्वम् । स्मर्यतां, लक्ष्यस्य एकदेशे कपिलरूपवत्त्वं न वर्तते स्म । परन्तु अत्र एकशफत्व-विषये सामान्येऽपि नास्ति; कुत्रापि नास्ति । अतः कपिलरूपवत्त्वविषये अव्याप्तिः; एकशफत्वविषये असम्भवः । इत्थम् अत्र उक्तं लक्ष्यसामान्य-अवृत्तित्वं, नाम सर्वासु लक्ष्यासु नास्ति ।

तर्हि गोः लक्षणं, गोः असाधारणधर्मः कोऽर्हति ? सास्नावत्त्वम् । गोः कण्ठभागे अङ्गविशेषः भवति । चर्मविशेषः; कण्ठभागे इतोऽपि चर्म बहिर्भागे अस्ति । कण्ठस्य अधोभागे लोलति सास्ना इति । सास्ना-आश्रयत्वं गवि मात्रम् अस्ति । अश्वे नास्ति, महिषे नास्ति । अलक्ष्ये महिषादौ न वर्तते । अपि च गोषु सर्वत्र वर्तते । श्वेतगौः वा स्वीक्रियतां, कपिलगौः वा स्वीक्रियताम्—गोषु सास्नावत्त्वं भवति एव । इत्थञ्च सास्नावत्त्वं, सास्ना-आश्रयत्वं गोः लक्षणम् ।

असाधारणधर्मः सर्वेषु लक्ष्येषु भवेत्, अन्यत्र कुत्रापि न भवेत् । तादृशलक्षणं असाधारणधर्म इति । अव्याप्तिः न भवेत्, अतिव्याप्तिः न भवेत्, असम्भवः न भवेत् । अतः उच्यते यत्—अव्याप्ति-अतिव्याप्ति-असम्भवदोषरहित-असाधारणधर्मः लक्षणम् ।

गो-शब्दः धेन्वर्थे, स्त्रियां च

गौः	गावौ	गावः
गाम्	गावौ	गाः
गवा	गोभ्याम्	गोभिः

गवे	गोभ्याम्	गोभ्यः
गोः	गोभ्याम्	गोभ्यः
गोः	गवोः	गवाम्
गवि	गवोः	गोषु

* ये जनाः "वत्त्वं" विषये न जानन्ति, तेभ्यः इदम्—

गुणवान् इत्युक्तौ अस्य अस्मिन् वा गुणः वर्तते, सः गुणवान् | मतुप् इति प्रत्ययः | मतुप् इत्यस्य अर्थः अस्य अस्मिन् वा इति | प्रातिपदिकं (मूलरूपं) गुणवत् इति |

त्व-प्रत्ययः इत्युक्ते अस्य भावः | घटत्वम् इत्युक्ते घटस्य भावः | उन्नतत्वम्, उन्नतस्य भावः | गुणवत्त्वं, गुणवतः (गुणवान् इत्यस्य) भावः | घटत्वं घटे अस्ति, उन्नतत्वम् उन्नते अस्ति, गुणवत्त्वं गुणवति अस्ति |

दृष्टान्ते भूतलं, घटः, घटत्वम् | भूतले कश्चन घटः अस्ति; घटे घटत्वम् अस्ति | एवञ्च स्तरत्रयं वर्तते—

घटत्वम्
घटः
भूतलम्

सर्वोपरितने स्तरे घटत्वम् अस्ति | मध्यमस्तरे घटः अस्ति | अधोभागे भूतलम् अस्ति | उपरि गमनार्थं त्व-प्रत्ययं योजयामः; अधोभागे गमनार्थं मतुप् (पुंसि -वान्, स्त्रियां -वती, नपुंसके -वत्) इति प्रत्ययं योजयामः | अतः घटत्वम् इत्यस्मात् घटस्य दिशि गन्तुम् इच्छामश्चेत्, मतुप् योजयामः | मतुप्-प्रत्ययस्य योजनेन आश्रयत्वं प्राप्यते | घटत्वम् + मतुप् → घटत्ववत्; घटवाचकपदम् अतः पुंसि घटत्ववान् | घटत्ववान् घटः | घटात् भूतलस्य दिशि गन्तुम् इच्छामश्चेत्, मतुप् योजयामः | घटः + मतुप् → घटवत्; भूतलवाचकपदम् अतः नपुंसके घटवत् एव | घटवत् भूतलम् | घटवत् इत्यस्य भावसिद्ध्यर्थं त्व-प्रत्ययं योजयामः | घटवत् + त्व → घटवत्त्वम् | घटवत्त्वं घटस्य स्तरे वर्तते; नियतलिङ्गत्वात् नपुंसके घटवत्त्वम् एव | पुनः अधोभागे गमनार्थं मतुप् योजयामः | घटवत्त्वम् + मतुप् → घटवत्त्ववत् | घटवत्त्ववत् घटवत्त्वस्य आश्रयः अपि च भूतलवाचकपदम्, अतः अधोभागे वर्तते | तर्हि आहत्य परिणामः एवम्—

उपरिस्तरे—		घटत्वम्	
मध्यमस्तरे—	घटत्ववान्	घटः	घटवत्त्वम्
अधमस्तरे—	घटवत्	भूतलम्	घटवत्त्ववत्

अधुना गोः विषये स्थितिः अपि तथैव | गौः कपिलरूपवती चेत्, कपिलरूपवत्त्वं इति भावः गवि अस्ति | शृङ्गित्वम् अपि गवि अस्ति, अतः गौः शृङ्गवती च शृङ्गित्ववती चेति |